https://doi.org/10.30546/114578.2025.9.1023

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN ANADİLLİ ƏLYAZMALARININ MƏNBƏŞÜNASLIQ ASPEKTLƏRİ

Günel Quliyeva
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
böyük elmi işçi
https://ORCID.org/0009-0004-5772-5560
gunelramizqizi90@gmail.com

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olub, maarifçilik fəaliyyəti və anadilli yaradıcılığı ilə milli mədəniyyət tarixində mühüm yer tutmuşdur. Onun anadilli əlyazmaları yalnız ədəbi-estetik baxımdan deyil, həm də mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir. Bu mətnlər ədəbi dilin inkişaf mərhələlərini izləməyə, maarifçi ideyaların yayılma prosesini öyrənməyə və dövrün ictimai-fəlsəfi mühitini anlamağa imkan verir. Əlyazmaların janr müxtəlifliyi, dil-üslub xüsusiyyətləri və saxlanma vəziyyəti onların müqayisəli tədqiqini tələb edir. Əlyazmalar üzərində aparılacaq sistemli araşdırmalar həm klassik irsin qorunmasına, həm də etibarlı nəşrlərin hazırlanmasına şərait yaradır. Bu isə milli kimliyin tarixi yaddaşda möhkəmlənməsinə mühüm töhfədir.

Açar sözlər: anadilli əlyazmalar, mənbəşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, əlyazmaların təsnifatı, dil və üslub xüsusiyyətləri.

SOURCE-STUDYASPECTS OF SEYİD AZİM SHİRVANİ'S NATİVE-LANGUAGE MANUSCRİPTS

Günel Guliyeva
ANAS Institute of Manuscripts named after M.Fizuli

Abstract

Seyid Azim Shirvani was a prominent representative of 19th-century Azerbaijani literature, occupying an important place in the history of national culture with his enlightening activities and native-language creativity. His native-language manuscripts are important not only from a literary-aesthetic point of view, but also from a source-study point of view. These texts allow us

to trace the stages of development of the literary language, study the process of the spread of enlightening ideas, and understand the socio-philosophical environment of the period. Systematic research on the manuscripts will create conditions for both the preservation of the classical heritage and the preparation of reliable publications.

Key words: native-language manuscripts, source-study, literary history, classification of manuscripts, language and style features.

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСЕЙ СЕЙИДА АЗИМА ШИРВАНИ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

Гюнель Кулиева
НАНА Институт рукописей имени М.Физули

Резюме

Сейид Азим Ширвани – видный представитель азербайджанской литературы XIX века, занимающий важное место в истории национальной культуры своей просветительской деятельностью и творчеством на родном языке. Его рукописи на родном языке важны не только с литературно-эстетической, но и с источниковедческой точки зрения. Эти тексты позволяют проследить этапы развития литературного языка, изучить процесс распространения просветительских идей и понять социально-философскую среду того времени. Жанровое разнообразие, лингвистические и стилистические особенности, а также сохранность рукописей требуют их сравнительного изучения. Систематическое исследование рукописей создаст условия как для сохранения классического наследия, так и для подготовки достоверных изданий. Это является важным вкладом в укрепление национальной идентичности в исторической памяти.

Ключевые слова: рукописи на родном языке, источниковедение, история литературы, классификация рукописей, языковые и стилевые особенности.

Giriş/İntroduction

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı milli intibah və maarifçilik ideyalarının geniş yayıldığı bir dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, elmə və təhsilə olan marağın artması, milli kimlik şüurunun

möhkəmlənməsi ədəbi mühitdə də öz aydın ifadəsini tapmışdır. Ədəbiyyat təkcə bədii-estetik sahə deyil, həm də milli şüurun formalaşmasına xidmət edən mühüm ideoloji vasitə olmuşdur. Bu dövrün görkəmli nümayəndələrindən biri də Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. O həm maarifçi fəaliyyəti, həm də zəngin bədii yaradıcılığı ilə milli mədəniyyət tariximizdə silinməz iz qoymuşdur. Şirvaninin əsərləri yalnız poetik-estetik dəyərə görə deyil, həm də ictimai-siyasi və pedaqoji fikir tariximiz üçün əvəzsiz qaynaq rolunu oynayır.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edən anadilli əlyazmalar Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərini izləmək, milli ədəbiyyatımızın istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və maarifçilik ideyalarının formalaşmasını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əlyazmalar həm yazıldığı dövrün dil üslubunu, həm də ictimai-siyasi mühitini əks etdirdiyindən, onlar təkcə bədii mətn nümunəsi deyil, həm də tarixi sənəd xarakteri daşıyır [Musayeva, 2015:82]. Bu əlyazmalar vasitəsilə XIX əsrin mədəni və mənəvi panoramı daha dolğun şəkildə təsəvvür olunur.

Şirvaninin anadilli əlyazmaları məzmun və forma baxımından olduqca zəngindir. Onlarda xalq dili ilə ədəbi dilin vəhdəti aydın şəkildə görünür. Müəllif sadə və anlaşıqlı üslubdan istifadə etməklə maarifçi ideyaları geniş oxucu kütləsinə çatdırmışdır. Əsərlərində elm və təhsilin vacibliyi, cəmiyyətin tərəqqisinin maariflənmə ilə bağlılığı, sosial ədalət, ictimai bərabərlik kimi məsələlər qaldırılır [Vahidova, 2016:335]. Bununla yanaşı, dövrün mövcud problemləri – cahillik, xurafat, nadanlıq və gerilik sərt tənqid edilir. Belə xüsusiyyətlər Seyid Əzim Şirvaninin əlyazmalarını həm bədii, həm də ideoloji dəyərə malik nümunələrə çevirir.

Əlyazmaların mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyəti onların janr müxtəlifliyində, dil-üslub xüsusiyyətlərində və tarixi faktların əksində özünü göstərir. Şirvaninin qəzəlləri, qəsidələri, satirik şeirləri və pedaqoji məzmunlu əsərləri bir tərəfdən klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə bağlıdır, digər tərəfdən isə realist təsvir imkanlarını inkişaf etdirir. Xüsusilə satirik üslubu ilə o, dövrün cəmiyyətindəki eybəcərlikləri ifşa etmiş, ictimai islahatlara ehtiyac olduğunu göstərmişdir. Bu janr müxtəlifliyi və məzmun zənginliyi əlyazmaları həm ədəbiyyatşünaslar, həm də tarixçilər üçün dəyərli mənbə səviyyəsinə yüksəldir.

Əlyazmaların sistemli şəkildə tədqiqi həm klassik irsin dərinləşdirilmiş öyrənilməsinə, həm də XIX əsrin mədəni-mənəvi mühitinin daha dolğun aydınlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu prosesdə müqayisəli mətn təhlili, paleoqrafik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və müasir mətnşünaslıq metodlarının

tətbiqi mühüm rol oynayır. Müxtəlif kitabxana və arxivlərdə saxlanılan nüsxələrin müqayisəsi nəticəsində katib səhvləri, əlavələr və ixtisarlar aşkarlanır, orijinal mətnə daha yaxın variant bərpa edilir. Bu isə yalnız ədəbiyyat tarixi üçün deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyi, pedaqogika və mədəniyyətşünaslıq üçün yeni faktların üzə çıxmasına şərait yaradır.

Mövzunun aktuallığı həm də müasir dövrün tələbləri ilə bağlıdır. Qloballaşma şəraitində milli-mənəvi irsin qorunması, sistemləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan klassiklərinin, xüsusən də Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının elmi dövriyyəyə gətirilməsi milli kimliyin möhkəmləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlyazmalar üzərində aparılan araşdırmalar milli ədəbiyyat tarixindəki boşluqların doldurulmasına, klassik irsin tam şəkildə öyrənilməsinə və milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə xidmət edir [Musayeva, 2015:83].

Tədqiqatın əsas məqsədi Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının mənbəşünaslıq xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onların janr və dil-üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və Azərbaycan ədəbiyyat tarixindəki yerini qiymətləndirməkdir. Bu məqsədə nail olmaqla həm klassik irsin müasir elmi dövriyyəyə gətirilməsi təmin olunur, həm də milli mədəniyyətin yeni istiqamətlərdən öyrənilməsinə zəmin yaranır. Əlyazmaların tədqiqi, nəşri və qorunması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmaları XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən dəyərli qaynaqları sırasında xüsusi yer tutur. Onların öyrənilməsi yalnız klassik irsin qorunması baxımından deyil, həm də milli kimlik şüurunun möhkəmlənməsi və Azərbaycan cəmiyyətində maarifçilik ənənələrinin davam etdirilməsi üçün böyük elmi və mənəvi əhəmiyyət daşıyır.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının ədəbi və tarixi əhəmiyyəti. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələni açan əsas cəhətlərdən biri məhz anadilli yaradıcılığın geniş vüsət qazanması olmuşdur. Bu prosesin ən görkəmli nümayəndələrindən biri isə Seyid Əzim Şirvanidir. O, yalnız klassik poeziyanın davamçısı kimi deyil, həm də xalq dili ilə yazıb-yaratmaqla milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Şirvaninin anadilli əlyazmaları, hər şeydən əvvəl, xalqın dilində danışan, xalqın dərdini, sevincini, gündəlik həyatını əks etdirən əsərlərdir. Onun şeirlərində və nəsr parçalarında sadə, yığcam, anlaşıqlı ifadələrdən istifadə olunması əsərlərin geniş oxucu kütləsi tərəfindən qəbul edilməsini asanlaşdırmışdır. Bu isə Azərbaycan dilinin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm

də bədii yaradıcılıq üçün yetərincə güclü, zəngin və işlək bir dil olduğunu sübuta yetirmişdir [Məmmədov, 2005:88].

Milli kimlik anlayışı təkcə etnik mənsubiyyətlə deyil, həm də ortaq dil, ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlıdır. Seyid Əzim Şirvaninin anadilli yaradıcılığı xalq arasında milli özünüdərkin möhkəmlənməsinə, Azərbaycan dilinin ictimai statusunun yüksəlməsinə xidmət etmişdir. Əgər bu dövrədək klassik poeziya əsasən fars və ərəb dillərində yazılırdısa, Şirvani bu ənənəni dəyişərək ana dilinin də eyni bədii-estetik gücə malik olduğunu sübut etmişdir.

Onun yaradıcılığında milli kimliyin formalaşması bir neçə aspektdə nəzərə çarpır: dilin saflığının qorunması, xalq deyimlərinin və atalar sözlərinin şeir mətnlərinə daxil edilməsi, xalqın gündəlik məişətinə və problemlərinə toxunması. Bu yanaşma xalq arasında milli dilə marağı artırmış, onu həm gündəlik həyatın, həm də maarifçi ideyaların daşıyıcısına çevirmişdir.

Şirvani, beləliklə yalnız bir şair deyil, həm də milli oyanışın carçısı olmuşdur. Onun əsərlərindəki ana dilinə sadiqlik bugünkü milli kimliyin formalaşması prosesində də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Seyid Əzim Şirvani təkcə şair deyil, həm də maarifçi idi. Onun anadilli əlyazmaları maarifçilik ideyalarının geniş yayılmasında mühüm vasitə rolunu oynamışdır. Əlyazmalarda məktəb və təhsilin vacibliyi, cəhalətin aradan qaldırılması, xalqın elm və bilik vasitəsilə tərəqqi etməsi zərurəti əsas mövzulardan biri olmuşdur.

Maarifçilik ideyaları XIX əsrdə Azərbaycanda yeni ictimai-siyasi şəraitlə bağlı idi. Çar Rusiyasının idarəçiliyi dövründə Azərbaycan cəmiyyətində Avropa təsirləri artmağa başlamış, təhsil sahəsində islahatlar ehtiyacı yaranmışdı. Bu şəraitdə Seyid Əzim Şirvaninin ana dilində yazdığı əsərlər maarifçilik ideyalarının xalq arasında yayılması üçün əlçatan və təsirli vasitə idi [Məmmədov, 1997:15].

Əlyazmalarında o, xalqın gerilikdə qalmasının əsas səbəbi kimi savadsızlığı və dini fanatizmi göstərirdi. Onun fikrincə, yalnız elmin və maarifin yayılması ilə xalq tərəqqi edə bilər. Bu baxımdan Şirvani öz yaradıcılığı ilə yalnız ədəbi ənənəni deyil, həm də maarifçi ənənəni formalaşdırmış və davam etdirmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycan ictimai-mədəni mühiti mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Bir tərəfdən, çar Rusiyasının imperiya siyasəti milli dillərin və mədəniyyətlərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarırdı, digər tərəfdən isə Avropa maarifçiliyi və müasirləşmə ideyaları cəmiyyətə daxil olurdu. Bu şəraitdə anadilli ədəbiyyat milli özünüdərk və müqavimət vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli yaradıcılığı həmin dövrün ideoloji və mədəni kontekstində milli oyanış hərəkatının tərkib hissəsi idi. Onun əsərləri cəmiyyətin problemlərinə işıq salır, cəhalət, sosial ədalətsizlik, elmsizlik və dini fanatizm kimi məsələləri tənqid edirdi. Bu, əslində, Avropa maarifçiliyi ilə Şərq fəlsəfi ənənələrinin sintezindən doğan bir yanaşma idi.

Mədəni kontekstdə isə Şirvani klassik ədəbiyyatla yeni anadilli poeziya arasında körpü rolunu oynadı. O, klassik şeirin bədii-estetik imkanlarını qoruyaraq, ana dilində yazmaqla bu ənənəni xalqın dilinə uyğunlaşdırdı. Beləliklə, həm klassik poeziya davam etdirildi, həm də milli poeziya üçün yeni inkişaf istiqaməti açıldı.

Şirvaninin dövründə anadilli ədəbiyyat milli ideologiyanın daşıyıcısı idi. Bu ədəbiyyat milli kimliyin formalaşmasına xidmət edir, xalqın maariflənməsi, ic timai şüurun yüksəlməsi üçün güclü vasitə rolunu oynayırdı. Əslində, bu ədəbiyyat həm ədəbi yaradıcılıq, həm də siyasi-ideoloji fəaliyyət idi.

Beləliklə, Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmaları həmin dövrün mədəni və ideoloji kontekstində milli dirçəlişin mühüm elementlərindən biri olmuşdur.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının mənbəşünaslıq xüsusiyyətləri. Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmaları mövzu baxımından olduqca zəngindir və bu zənginlik onun yaradıcılığının cəmiyyətlə, xalqın gündəlik həyatı və ictimai-siyasi proseslərlə sıx bağlılığını nümayiş etdirir. Ənənəvi klassik poeziya nümunələrindən fərqli olaraq, Şirvaninin əsərlərində yalnız eşq və məhəbbət motivləri deyil, həm də maarifçilik, sosial ədalət, elm və tərəqqi ideyaları ön plana çıxır. Onun yaradıcılığında didaktik məzmunlu şeirlər, satirik nümunələr, pedaqoji xarakterli məqalələr və ictimai-siyasi fikirləri əks etdirən yazılar geniş yer tutur.

Ədəbi janr baxımından Seyid Əzim Şirvani klassik poeziya formalarını – qəzəl, qəsidə, məsnəvi, müxəmməs və s. istifadə etsə də, onlara yeni məzmun qazandırmışdır. Əgər klassik ənənədə qəzəllər əsasən məhəbbət, sufi fəlsəfəsi və təbiət gözəlliklərinin təsviri üzərində qurulurdusa, Şirvani bu formaları ictimai tənqid vasitəsinə çevirmişdir. Onun satirik qəzəlləri, məsnəviləri xalqın maariflənməsinə çağırır, nadanlıq və cəhaləti kəskin şəkildə tənqid edirdi [Kərimova, 2018:145].

Əlyazmaların mövzu müxtəlifliyi həm də xalq ədəbiyyatına yaxınlıqla izah olunur. Şirvani xalqın gündəlik həyatından, məişətindən, adət-ənənələrindən, mənəvi dünyasından geniş şəkildə bəhrələnmişdir. Onun şeirlərində kəndlilərin zəhməti, sosial ədalətsizliklər, təhsilin zəruriliyi,

qadınların maariflənməsi və uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fikirlər də əksini tapmışdır.

Bundan başqa, Seyid Əzim Şirvaninin nəsr mətnləri də anadilli əlyazmalar arasında mühüm yer tutur. Bu yazılar daha çox pedaqoji məzmun daşıyır, tədrisin təşkilinə, müəllim-şagird münasibətlərinə, təhsil proqramlarının mahiyyətinə həsr olunmuşdur. Beləliklə, Şirvaninin əlyazmaları janr baxımından həm poeziya, həm də nəsr nümunələrini əhatə etməklə zəngin bir mənzərə yaradır.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının ən mühüm mənbəşünaslıq xüsusiyyətlərindən biri onların dil və üslub zənginliyidir. O, əsərlərində həm klassik ədəbiyyatın bədii-estetik prinsiplərinə, həm də xalq danışıq dilinə söykənmişdir. Bu üslub sintezi onun əsərlərini həm ziyalı təbəqə, həm də sadə xalq arasında oxunaqlı etmişdir.

Şirvaninin dilində sadəlik və axıcılıq əsas yer tutur. O, ağır və mürəkkəb ərəb-fars tərkiblərindən mümkün qədər az istifadə edir, bunun əvəzinə xalq deyimləri, atalar sözləri, tapmacalar və folklor elementlərinə geniş yer verirdi. Bu isə əsərlərin həm milli ruhunu gücləndirir, həm də oxucuların əsərlərlə yaxınlıq hissini artırırdı.

Üslub baxımından Şirvaninin yaradıcılığı didaktik-satirik ənənəyə söykənirdi. O, nadanlığı, cahilliyi, fanatizmi və sosial ədalətsizliyi tənqid edərkən bəzən yumordan, bəzən isə kəskin satirik ifadələrdən istifadə edirdi. Məsələn, məktəb və müəllim mövzusuna toxunan əsərlərində o, müəllimlərin savadsızlığını və ya təhsil sistemindəki çatışmazlıqları açıq-aşkar göstərirdi. Bu, dövr üçün kifayət qədər cəsarətli addım idi.

Unikal xüsusiyyətlərindən biri də mətnlərdəki terminoloji zənginlikdir. Seyid Əzim həm dini-fəlsəfi anlayışlardan, həm də Avropa mənşəli yeni terminlərdən istifadə etmiş, onları ana dilinə uyğunlaşdırmışdır. Bu, Azərbaycan dilinin söz ehtiyatının zənginləşməsinə də ciddi təsir göstərmişdir.

Mənbəşünaslıq baxımından əlyazmaların dil-üslub xüsusiyyətləri onların dövrün ictimai-fəlsəfi mühitini əks etdirməsi ilə də dəyərlidir. Onlar yalnız bədii-estetik sənət nümunəsi deyil, həm də XIX əsrin ictimai şüurunun təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir [Musayeva, 2015:84].

Əlyazmaların saxlanma vəziyyəti də tədqiqatçılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi nüsxələrdə fiziki zədələnmələr, mətn itkiləri, mürəkkəb solmaları mövcuddur. Bunlar mətnşünaslıq üçün çətinlik yaratsa da, eyni zamanda tədqiqatçıya paleoqrafik və kodikoloji yanaşmalar tətbiq etməyə imkan verir. Əlyazmaların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi müxtəlif nüsxələrdəki

fərqlərin üzə çıxarılmasına və o rijinal mətnin bərpasına şərait yaradır.

Mənbəşünaslıq baxımından ən mühüm məsələlərdən biri də əlyazmaların gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır. Bunun üçün onların rəqəmsallaşdırılması, kataloqlaşdırılması və elmi-tənqidi nəşrlərinin hazırlanması vacibdir. Seyid Əzim Şirvaninin əlyazmaları bu istiqamətdə aparılan işlərin əsas obyektlərindən biri olmalıdır.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmaları mövzu və janr müxtəlifliyi, dil-üslub göstəriciləri və paleoqrafik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında və ümumilikdə mədəniyyət tariximizdə xüsusi yer tutur. Bu əlyazmalar həm klassik ədəbi ənənənin davamı, həm də yeni maarifçi ədəbiyyatın başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. Onların mənbəşünaslıq baxımından öyrənilməsi XIX əsrin ictimai-fəlsəfi mühitini daha dərindən anlamağa imkan verir [Məmmədov, 2005:17].

Əlyazmaların saxlanma və nüsxələnmə xüsusiyyətləri isə Azərbaycan paleoqrafiya tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Seyid Əzim Şirvaninin əlyazmaları yalnız bir ədibin yaradıcılıq irsi deyil, həm də milli mədəniyyətimizin dəyərli qaynaqlarıdır.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının tədqiqi və elmi dövriyyəyə gətirilməsi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Seyid Əzim Şirvaninin rolu həm maarifçi ideyalarının yayılmasında, həm də ana dilində yazdığı zəngin ədəbi irsində öz əksini tapır. Onun anadilli əlyazmaları yalnız bədii-estetik dəyərə malik deyil, həm də dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatını öyrənmək üçün mühüm mənbədir. Lakin bu irsin dəyəri yalnız yazıldığı dövrdə deyil, həm də müasir dövrdə onun elmi dövriyyəyə gətirilməsi ilə tam şəkildə ortaya çıxır. Əlyazmaların aşkar olunması, kataloqlaşdırılması, müqayisəli təhlili və mətnşünaslıq metodları ilə öyrənilməsi, həmçinin onların müasir ədəbiyyatşünaslıqda və filoloji tədqiqatlarda rolu bu prosesin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmaları uzun illər şəxsi kitabxanalarda, bölgələrdə fərdi şəxslərin evlərində və müxtəlif muzeylərdə qorunmuşdur. Onların əksəriyyəti yalnız XX əsrin ortalarından etibarən elmi tədqiqatların diqqətinə gətirilmişdir. Əlyazmaların aşkar edilməsi prosesi həm təsadüfi tapıntılar, həm də məqsədyönlü axtarışlar nəticəsində mümkün olmuşdur.

Kataloqlaşdırma mərhələsi bu əlyazmaların sistemli şəkildə elmi dövriyyəyə gətirilməsində əsas rol oynayır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda aparılan işlər

nəticəsində Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərinin bir çox nüsxələri müəyyənləşdirilmiş, onların qısa təsviri verilmiş, saxlanma şəraiti qeyd edilmişdir. Kataloqlaşdırma yalnız əlyazmaların siyahıya alınması deyil, həm də onların məzmunu, janrı, müəllifə aidliyi və xüsusiyyətləri barədə ilkin məlumatların toplanması deməkdir.

Müqayisəli təhlil əlyazmaların tədqiqində mühüm mərhələdir. Çünki bir çox hallarda eyni əsərin bir neçə nüsxəsi mövcuddur və bu nüsxələr arasında dil, üslub, terminologiya və hətta məzmun fərqləri müşahidə olunur. Müqayisəli yanaşma sayəsində alimlər əsərlərin orijinal variantını bərpa etməyə, sonrakı əlavələri və ya köçürənlərin dəyişikliklərini müəyyənləşdirməyə nail olurlar. Bu proses təkcə mətnin dəqiqləşdirilməsi baxımından deyil, həm də əlyazmaların tarixiliyinin və dövriyyəsinin öyrənilməsi üçün vacibdir.

Əlyazmaların tədqiqi mətnşünaslıq metodlarının tətbiqini zəruri edir. Mətnşünaslıq yalnız mətnin bərpası deyil, həm də onun strukturunu, dilini, üslubunu və məzmununu elmi baxımdan öyrənməkdir.

Seyid Əzim Şirvaninin əlyazmalarında mətnşünaslıq tədqiqatları bir neçə istiqamətdə aparılır:

Mətnin bərpası – Müxtəlif nüsxələrin müqayisəsi əsasında əsərin mümkün qədər orijinal variantının hazırlanması. Burada nüsxələrdəki leksik və qrafik fərqlər, müəllifə aid olmayan əlavələr nəzərə alınır.

Mətnin dil və üslub analizi – Əsərlərdə istifadə olunan söz ehtiyatı, atalar sözləri, xalq deyimləri, ərəb və fars mənşəli terminlər müəyyənləşdirilir. Bu analiz həmçinin müəllifin üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Tarixi-funksional yanaşma – Əlyazmaların dövrün ictimai-siyasi, mədəni və ideoloji mühitindəki rolu araşdırılır. Bu metod əsərlərin yalnız mətn kimi deyil, həm də dövrün tarixi sənədi kimi qiymətləndirilməsini təmin edir.

Araşdırma metodları sırasında həm ənənəvi filoloji üsullar, həm də müasir texnoloji vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, son illərdə əlyazmaların rəqəmsallaşdırılması və kompüter proqramları ilə müqayisəli təhlili mətnşünaslıqda geniş tətbiq edilməkdədir. Bu üsullar əlyazmaların itkiyə uğramadan gələcək nəsillərə ötürülməsi və daha əlçatan olması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmaları yalnız klassik ədəbiyyat irsinin bir hissəsi deyil, həm də müasir ədəbiyyatşünaslıq və filologiya elmi üçün əvəzsiz materialdır. Birincisi, bu əlyazmalar Azərbaycan dilinin tarixi inkişafının öyrənilməsi baxımından dəyərlidir. Onların dilindəki fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər XIX əsr Azərbaycan dilinin formalaşma prosesini

izləməyə imkan verir. Bu xüsusiyyətlər dilçilik araşdırmalarında müqayisəli təhlil üçün mühüm qaynaqdır.

İkincisi, əlyazmalar milli kimliyin formalaşması məsələlərinin araşdırılmasında da əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Şirvaninin əsərləri maarifçilik ideyaları ilə zəngin olub, xalqı elmə, tərəqqiyə və milli şüurun möhkəmləndirilməsinə çağırır [Kərimova, 2018:150]. Bu aspektdə əlyazmalar milli ideologiyanın bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

Üçüncüsü, müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu əlyazmalar klassik və maarifçi ənənələrin qovşağında duran nümunələr kimi tədqiq olunur. Şirvani həm klassik poeziyanın formalarını qoruyur, həm də yeni dövrün sosial-siyasi tələblərinə uyğunlaşdırırdı. Bu isə onun əsərlərini həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatşünaslıq yanaşmaları üçün aktuallaşdırır.

Dördüncüsü, filoloji tədqiqatlarda Seyid Əzim Şirvaninin əlyazmaları mətnşünaslıq metodlarının tətbiqi üçün praktik material rolunu oynayır. Onların üzərində aparılan işlər gənc tədqiqatçılara həm klassik irs, həm də müasir elmi metodlarla işləməyi öyrədir.

Nəhayət, bu əlyazmalar mədəni irsin qorunması və təbliği baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onların əsasında hazırlanan elmi-tənqidi nəşrlər, dərsliklər və tədris proqramları gənc nəsillərə milli ədəbiyyatı daha yaxından tanımaq imkanı yaradır.

Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının tədqiqi və elmi dövriyyəyə gətirilməsi Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mərhələdir. Bu əlyazmaların aşkar edilməsi, kataloqlaşdırılması və müqayisəli təhlili onların orijinal variantlarının müəyyənləşdirilməsinə, mətnlərin dəqiqləşdirilməsinə və tarixiliyinin bərpasına imkan verir.

Mətnşünaslıq yanaşmaları əsərlərin həm bədii-estetik, həm də tarixi-funksional dəyərini ortaya çıxarır. Müasir ədəbiyyatşünaslıq və filoloji tədqiqatlarda isə bu əlyazmalar dilçilik, mətnşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və ideologiya tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm material rolunu oynayır.

Nəticə/Conclusion

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq həm maarifçi fəaliyyəti, həm də anadilli yaradıcılığı ilə seçilmişdir. Onun zəngin irsi içərisində anadilli əlyazmalar xüsusi bir yer tutur.

Bu əlyazmalar yalnız bədii-estetik baxımdan qiymətli nümunələr deyil, həm də dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, maarifçilik ideyalarını və milli kimliyin formalaşma prosesini əks etdirən mühüm tarixi mənbələrdir. Onların

öyrənilməsi təkcə ədəbi proseslərin deyil, həm də XIX əsrin ictimai-fəlsəfi düşüncə mühitinin obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsinə şərait yaradır.

Əlyazmaların mənbəşünaslıq baxımından araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərini izləməyə imkan verir. Bu prosesdə dil və üslub xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, janr müxtəlifliyinin öyrənilməsi, poetik vasitələrin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Seyid Əzim Şirvani öz əsərlərində xalq dilini ədəbi dilin imkanları ilə ustalıqla birləşdirərək milli bədii ifadə vasitələrinin inkişafına töhfə vermişdir. Əsərlərinin dili sadə, aydın və xalqın düşüncə tərzinə yaxın olmaqla maarifçi ideyaların daha geniş kütlələr arasında yayılmasına şərait yaratmışdır.

Şirvaninin əlyazmalarında janr və mövzu zənginliyi də diqqəti cəlb edir. Onun poeziyası qəzəl, qəsidə, məsnəvi, satirik şeir və digər janrları əhatə edir. Bu əsərlərdə milli dəyərlərlə yanaşı, sosial ədalət, elm, təhsil və cəmiyyətin tərəqqisi mövzuları ön plana çıxır. Bu baxımdan, Şirvaninin anadilli əlyazmaları həm klassik ənənələrin davamı, həm də yeni realist təsvir üslubunun inkişafı kimi ədəbiyyat tariximizdə mühüm bir mərhələni nümayiş etdirir.

Əlyazmaların mənbəşünaslıq təhlili həm də onların saxlanma vəziyyəti, paleoqrafik xüsusiyyətləri, yazı texnikası və üslubunun öyrənilməsini tələb edir. Müxtəlif kitabxana və arxivlərdə qorunan nüsxələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması katib səhvlərinin, əlavələrin və ixtisarların müəyyənləşdirilməsinə, orijinal mətnə daha yaxın variantların bərpasına imkan verir. Bu baxımdan, müasir mətnşünaslıq metodlarının, xüsusilə rəqəmsallaşdırma və elektron bazaların tətbiqi Seyid Əzim Şirvani irsinin elmi dövriyyəyə gətirilməsində mühüm rol oynayır.

Mövcud nəşrlərdə rast gəlinən uyğunsuzluqlar və bəzi hallarda mətnlərin təhrif olunması göstərir ki, Şirvaninin əsərlərinin tam elmi-tənqidi nəşri hələ də aktual elmi vəzifə olaraq qalır. Belə bir nəşrin hazırlanması yalnız ədəbiyyatşünaslıq üçün deyil, həm də tarix, dilçilik, fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıq kimi sahələr üçün dəyərli nəticələr ortaya çıxaracaqdır. Çünki bu əlyazmalar dövrün ideoloji, mədəni və sosial mənzərəsini əks etdirən zəngin mənbədir.

Beləliklə, Seyid Əzim Şirvaninin anadilli əlyazmalarının sistemli şəkildə öyrənilməsi yalnız klassik irsin qorunması baxımından deyil, həm də milli kimliyin formalaşma prosesinin dərk edilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Onların tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyat tarixindəki boşluqların doldurulmasına, milli-mənəvi dəyərlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasına və müasir cəmiyyətdə milli kimlik şüurunun möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu

əlyazmaların elmi dövriyyəyə gətirilməsi isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri və praktik inkişafında mühüm addım hesab olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Məmmədov, A. (1997). Şamaxıda maarif və maarifçilik. XIX əsrin ortalarından "mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit. − Bakı: “Maarif”. − 240 s.

2. Məmmədov, X. (2005). Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi / Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, I cild. − Bakı: “AVRASİYA PRESS”. − 400 s.

3. Musayeva, A. (2015). Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri // XIV Respublika elmi konfransı, 22-24 may. – Bakı, 280 s.

4. Kərimova, F. (2018). Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşündə maarifçilk, təsəvvüf və vəhdəti-vicud məsələləri. − Bakı: BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. − № 29. − 454 s.

5. Vahidova, M. (2016). Seyid Əzim Şirvaninin lirikasinda cəmiyyətə tənqidi münasibət// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat Məcmuəsi Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. – Bakı, № 2. − 388 s.

Məqalə tarixçəsi
Daxil olub 03.09.2025
Qəbul edilib 15.09.2025
Nəşrə tövsiyə edib *Könül Həsənova*
filologiya elmləri doktoru, professor